

Spiritualiteit en tegenbewegingen (2) (2006)

Sieth Delhaas

Relevo - Weert, 14.3.2006

Inleiding

Bij de eerste bijeenkomst zijn we bezig geweest met lekenspiritualiteit.

Vanavond richten we ons op spiritualiteit en tegenbewegingen. De vorige keer hebben we over spiritualiteit gesproken als

- een stille kracht, sluimerend op de achtergrond aanwezig, als een bezieling, een oriëntatie;

Dit kenmerk van spiritualiteit geldt niet alleen voor de mens in zijn/haar persoonlijke en privéleven. Die stille kracht gaat met haar mee als zij haar werk doet in de samenleving, als hij in de organisatie waarin hij werkt zijn beste krachten geeft. Kortom: spiritualiteit als een oriëntatie die al ons handelen zin geeft.

Zowel in de lekenspiritualiteit als in het thema van vandaag spiritualiteit en tegenbewegingen is de godmenselijke omvorming het centrale punt. Ik wil nogmaals benadrukken dat de term godmenselijk niet meer is dan een hulpwoord. Ook buiten godsdienst en geloof bloeit er spiritualiteit op, hebben we in de vorige lezing gehoord. Dus als ik godmenselijk zeg, geldt dat de omvorming van de mens naar een bron, een diepte, een hoger iets, een kracht, of wat u daar zelf maar bij ervaart.

Met betrekking tot die godmenselijke omvorming, blijft steeds het woord god een rol spelen. Dat woord kan storend zijn voor mensen die niet in die religieuze traditie staan, waarin het woord god vertrouwd is. 'Ook buiten godsdienst en geloof bloeit er spiritualiteit', aldus het boek van Waaijman, dat deze cursus als basis heeft. Daarom wil ik hier een woord invoeren dat ook voor christenen niet gemakkelijk in het gehoor ligt. Maar het maakt het begrip van het 'hogere', 'het wezenlijke' waarin het over spiritualiteit gaat, wat meer los van dat ene begrip god.

Wezer

Jaren geleden, toen Waaijman een programma had voor de radio over de Psalmen, luisterde ik terwijl ik bezig was met koken. Ik werd toen getroffen door het woord Wezer dat hij gebruikte. Niet Jahwe, of God, maar Wezer. Ik werd er door getroffen, enerzijds omdat het zo vreemd klonk; zo afstandelijk. En tegelijkertijd voelde ik dat in dat woord de essentie zat. Je kunt het woord aanduiden met de Nabijheid, of met Ik-zal-er-zijn. Maar Wezer is essentiëler naar mijn gevoel. Waaijman en Wezer, die hoorden bij elkaar voor mij en verder hoorde je dat woord zo niet.

Nu, in dit boek over spiritualiteit is dat woord er weer en ik zou voor willen stellen: laten we dat woord in ons achterhoofd houden als we proberen te duiden wat spiritualiteit is, wat het wil zeggen, wat het doet...

Natuurlijk gebruikt Waaijman bijbelse voorbeelden als hij het woord Wezer probeert te verduidelijken. Maar ik weet tegelijkertijd dat hij de ruimte van de spiritualiteit niet beperkt tot het Jodendom of het christendom, want hij gebruikt net zo goed voorbeelden uit de traditie van het boeddhisme en de Islam.

Een voorbeeld uit de Psalmen nu: 'De Naam riep ik uit: Ach Wezer, laat mijn ziel ontsnappen (ps. 116:4). En dan verklaart hij: 'Het uitroepen van de Naam is een

liefdesbeweging van restloos toevertrouwen. Door de naam "Wees er" uit te roepen, hecht de bidder zich in de genadige presentie van 'Ik ben er'.

Uit de context van de voorbeelden zou ik me kunnen voorstellen dat in de presentie stellen van de bidder met dit woord Wezer, dit ook samenhangt met of is ontstaan tijdens het nomadenbestaan van het volk Israël. Als bidplaats hadden zij aanvankelijk, de eerste paar honderd jaar misschien, een tent. Voor de meeste volken had de godsdienst een centrum. Daar was een god te vinden. Voor de zwervers in de woestijn was er geen centraal punt. Als ze hun god aanriepen dan was het een verzoek van: wees er.

Waaijman geeft nog een voorbeeld over spirituele wegen. Spirituele scholen (deze zouden we niet behandelen), maken meestal gebruik van het beeld van de weg. De Joodse spiritualiteit doet dat met de Thora, het aanwijzen van de levensweg, Jezus wordt voor Christenen 'de ware levensweg', de boeddhistische spiritualiteit ziet zichzelf als 'het voertuig op weg naar de Verlichting'. Het taoïsme draait helemaal om de tao, de weg. In de Islam wordt de levensvorm van mystici aangeduid met tariqa, dat 'pad' betekent.

Waaijman geeft een mooi voorbeeld hoe het gaan van een weg samenvalt met Wezer en waarom die weg wordt gegaan: Hij zegt: 'De weg van Wezer en de weg van de vrome mens, (de zoekende), grijpen wederkerig in elkaar. Met weer een voorbeeld uit een aantal Psalmteksten (1:6, 25:4-5,9; 27:11; 103:7): 'De weg die de vrome kiest, is de weg die Wezer wijst'.

Waaijman geeft ook een voorbeeld in de zelfmededeling van Wezer op de Sinaï. Eerst is er tussen het volk en Wezer, door bemiddeling van Mozes, een conflict om een afgodsbeeld. God zegt, volgens de teksten in Exodus: 'ik trek niet verder op met jullie.' Na het kreunen van het volk en de bemiddeling van Mozes komt er een uitspraak waar de naam Wezer wordt gepresenteerd: 'Ik laat voorbijgaan heel mijn goedheid voor jouw gelaat en Ik roep de naam Wezer uit voor je gelaat. Ik begenadig wie Ik begenadig. Ik verteder mij over wie Ik mij verteder' (Ex. 33:19). En dan wordt volgens Waaijman die toezegging van Wezer zelf ingelost door wat er staat: 'En Wezer daalde neer in een wolk, ging bij hem (Mozes) staan en riep de naam Wezer uit. Wezer ging aan Hem voorbij en riep uit "Wezer, Wezer!" (Ex. 34:5-6). Wezer stelt zich, terwijl hij zijn eigen Naam uitroept, aldus Waaijman, present als een eminente vorm van zelfverbintenis.

Veranderingen

Ik vind spiritualiteit en tegenbewegingen een heel passend voorbeeld om in deze serie avonden van Relevo aan de orde te laten komen. Wij leven allemaal in een periode dat er heel veel verandert en veranderd is. Op persoonlijk gebied vaak: in relaties, in het werk. Maar ook op maatschappelijk terrein, in de politiek en wereldwijd. Dat geldt vooral voor de periode van de jaren zestig tot en met tachtig van de vorige eeuw. Mensen die toen lid waren van een kerk hebben dat ook op dat terrein meegemaakt. De meesten hier zijn waarschijnlijk lid of lid geweest van de katholieke kerk. Rondom en in die kerk is vooral veel te doen geweest over hoopvolle en dan weer tegenvallende verwachtingen. Dat heeft het geloof van mensen veranderd.

We hebben gezien dat er rondom die veranderingen bewegingen zijn ontstaan. Tegenbewegingen. Tegen veranderingen in de kerk, tegen niet doorgaande veranderingen in de kerk, tegen de voortgaande macht van de clerus, tegen, ook in de protestantse kerken, veranderingen in de geloofsleer, of tegen veranderingen die juist niet goed werden doorgezet of vormgegeven.

Maar ook op ander terrein hebben zich veranderingen voorgedaan. Of mensen werden zich bewust van onderdrukkende situaties in de maatschappij en verzetten zich. Uitingen daarvan zijn de homobeweging, de vredesbeweging, de anti-kernwapenbeweging, de antiracismebeweging, de vrouwenbeweging, de vluchtelingenbeweging, de antiapartheidsbeweging, de milieubeweging, de anti-armoedebeweging, de 8-Mei-beweging. Al die bewegingen wilden veranderingen voor een betere wereld. Voor meer menswaardigheid. Ik maak me sterk dat u misschien wel aan één of meer van die bewegingen hebt meegedaan. Of er nog bij betrokken bent nu.

Ik zei al, dat ik spiritualiteit en tegenbewegingen een heel passend onderwerp vind om in deze serie avonden van Relevo aan de orde te laten komen. Waarom speciaal? Ja, Relevo is zelf zo'n tegenbeweging.

Ja toch?

Toen Joep Spits en Maart Vestjens begin jaren tachtig van de vorige eeuw met Relevo begonnen, was dit een tegenbeweging tegen de opstelling van Monseigneur Gijsen, die bepaalde mensen de mond wilde snoeren of bepaalde onderwerpen niet meer besproken wilde zien in kerkelijk georiënteerde gespreksgroepen. De tegenbeweging heeft Mgr. Gijsen overleefd. Die tegenbeweging bestaat al meer dan twintig jaar. En kennelijk heeft deze tegenbeweging nog steeds zin. Is zij niet alleen tegen een zaak, maar is zij zelf een bron geworden van spiritualiteit voor mensen. Zij is

geworden van een tegenbeweging tot een stille kracht, sluimerend op de achtergrond aanwezig, als een bezieling, een oriëntatie. Op haar beurt bezielt zij mensen. Mensen willen hun eigen leven oriënteren op wat zij binnen de cursussen van Relevo te horen krijgen. Daarom die tegenbewegingen vandaag.

Maar ook omdat Relevo behalve religieuze levensoriëntatie – want dat betekent de naam Relevo -, altijd dat maatschappelijke aspect heeft gehad. Je betrokken weten bij wat er in de maatschappij gebeurt. Ik heb dat heel sterk gevoeld toen ik jarenlang binnen Relevo de studiedagen vrouwengeschiedenis kon geven. Twee tegenbewegingen die zich daarin met elkaar konden verbinden.

Tegenbeweging

Ik baseer me in de toelichting opnieuw op wat Waaijman daarover heeft gezegd. Een tegenbeweging verzet zich tegen het dominante, het overheersende. En waar overheerst wordt is een mens, een groep mensen, niet vrij. Kan zich niet ontplooiën naar eigen geaardheid. Als mensen zich tegen het dominante gaan verzetten, ontwikkelen zij krachten. De bijbel staat vol met verzetsacties en bewegingen tegen het dominante.

Het volk Israël is er in de tijd van Mozes bijvoorbeeld, een eerste voorbeeld van. Het waren onderdrukte boeren, herders en statelozen die tegen de farao's van Egypte in opstand kwamen en zich terugtrokken in de woestijn. Onder de eigen Israëlische koningen keren profeten zich tegen onderdrukkende, goddeloze koningen. Eeuwen later sluiten machtelozen, herders en vrouwen zich aan bij Jezus. Maria, de ongehuwde moeder van Jezus keert zich in haar lofzang tegen de onderdrukkers in het algemeen.

Zij horen bij de tegenbewegingen.

Maar er zijn soorten tegenbewegingen.

Tegenbewegingen in de spiritualiteit houden zich op buiten de machtsstructuren van de gevestigde orde. Maar niet alleen buiten de structuren, zoals de dominante politiek. Hedendaagse voorbeelden: de oppositie van Groen Links, SP en PvdA. Maar ook buiten de concepten. Dat betekent dat ze niet meedoen bij de thema's van een tijd. Bijvoorbeeld in deze tijd dat alles wordt ondergeschikt gemaakt aan de vrije markt.

Voorbeeld: de theologe Mary Pillay in India, die een actie ondersteunt van vrouwen in vierenveertig vissersdorpen in haar land tegen de Japanse vissersschepen die de zee voor hun kust leeg vissen met moderne technologie.

Tegenbewegingen houden zich op buiten de Grote Verhalen. Bijvoorbeeld het oude verhaal van de theologie. Kun je dat in deze tijd blijven repeteren zoals dat twintig eeuwen is gebeurd, of zet je jouw nieuwe uitleg in, zodat mensen zich van deze tijd er weer in herkennen? Zulke tegenbewegingen noemt men bevrijdingstheologie.

De tegenbeweging stelt zich op buiten de dominante macht. Een kenmerk daarvan is, dat zij zich niet laat opsluiten. Integendeel. Opsluiten is stilzitten. Dan word je slachtoffer. Dan moet een ander je komen redden. Daar wacht je op. Een tegenbeweging roeit tegen de stroom op. Tegenbewegingen veroorzaken soms chaos, maar een chaos die op zichzelf vruchtbaar kan worden.

Voorbeeld: Voorzitter Marijnissen van de SP ging/gaat vaak niet naar bijeenkomsten van de opening van de Staten Generaal omdat hij tegen de monarchie is. Hij is zelf geen verdrukte

(meer), maar neemt het voor de verdrukten op. Hij wordt hun woordvoerder. En interessant om in de gaten te houden is, na de gemeenteraadsverkiezingen, nu de SP zoveel gewonnen heeft, of deze partij die tegenbeweging ook blijft. Trouw blijft aan haar spiritualiteit om spreekbuis te zijn voor mensen die een andere samenleving willen. Of: en dat zie je vaak gebeuren: wordt die beweging zelf onderdeel van de machtsstructuur? Dat zullen we zien. (zie: de koningen van Israël).

Zoals Jezus. Zelf was hij geen onderdrukte, maar hij was hun woordvoerder. Hij mocht bij een Farizeeër en een tollenaar, degene die de belasting voor de Romeinse overheerser incasseerde, aan tafel zitten. Hij was een geëerde gast, maar hij heulde niet met de onderdrukker. Hij ging op die uitnodigingen in om de onderdrukkers aan te spreken op hun daden.

Jezus conformeert zich tijdens zijn leven nooit met de macht. Maar als je zo'n 300 jaar na Jezus kijkt, dan zie je dat deze Jezusbeweging zich conformeert met de Romeinse onderdrukker en zelf machtsstructuur wordt, die feitelijk voortduurt tot in onze tijd.

Waaijman noemt drie vormen van de spirituele tegenbeweging:

De fase van de losmaking uit de sociale structuur.

Dat is geen lolletje. Men is letterlijk nergens, men is bezitloos, passief. Toch stroomt er leven. Alleen al omdat men de stap tot losmaking heeft gezet. Binnen de groep stroomt het. Er is gemeenschap, gelijkwaardigheid, levensenergie, creativiteit, fantasie, inzicht. Er is een doorleven van waarden. Waarom heeft men deze stap gezet? Maar er is ook een ervaring van belachelijkheid. Vanuit deze overgangsfase worden vormen van spiritualiteit zichtbaar.

De fase van inferieure spiritualiteit:

Inferioriteit, dus behorend tot de allerminsten, zijn zij die aan de onderkant van het structurele bouwwerk zitten. In de kelders van de mensheid: de outcast. Noem maar op in deze tijd. De junks, de werklozen, de Marokkaanse rotjongens, de Antilliaanse rotjongens, de Marokkaanse vrouwen die van hun man niet de deur uit mogen, de moslimmeisjes die per se met een jongen uit hun milieu moeten trouwen; bijstandsvrouwen, die een absolute uitzichtloze toekomst hebben, ouderen die alleen van een AOW moeten rondkomen; sommige uitgeprocedeerde vluchtelingen, die naar een onveilig land terug moeten.

Ik blijf maar even in Nederland, want buiten de grenzen kunnen we nog meer opnoemen. En terwijl ik het opschreef en nu opnoem, had ik geen idee, dat er alleen in Nederland al zoveel onderkantmensen zijn die zitten in de fase van de inferieure spiritualiteit.

Als ze nu maar in de gaten hebben dat met inferieur ook spiritualiteit verbonden kan zijn.

Even een vraag tussendoor. Wie vertelt hen dat?

Toch hebben deze inferieuren een kracht, een spiritualiteit. Namelijk: als het goed is, als ze zelf alert zijn, krijgen ze door hoe onze samenleving in elkaar zit. Ze krijgen door hoe onze veelgeprezen democratie helemaal niet zo democratisch is. Hoe de gelijkheid in Nederland, helemaal niet zo gelijk is. Hoe onze Grondwet op heel veel punten niet in praktijk wordt gebracht. Die kracht van 'de zaken door hebben' kunnen ze gebruiken.

Het duidelijkste voorbeeld in onze tijd zijn de Moslimjongens die bereid zijn tot terreurdaden. Zij ontlenen hun kracht in hun tegenbeweging aan de Koran en met het vooruitzicht van het

eeuwig paradijs Zij storten zich in het verzet. Nu ga ik er maar even van uit dat zij de Koran juist uitleggen.

Hoe gek het ook klinkt, die kracht, die inferieure spiritualiteit fungeert tegelijkertijd als een symbool van menselijkheid. Hoe fel je ook tegen de Hofstadgroep bent. Ergens voelt iedere Nederlander, dat die immigrantenjongens, of zonen van vroegere immigranten, door de Nederlandse samenleving in de steek zijn gelaten. Zoals hun ouders door onze samenleving in de steek zijn gelaten. Zij vormen een kracht binnen onze samenleving, net als de armen met hun voedselpakketten, of de arme ouderen met hun veel te kleine budget. Doordat hun situatie anderen een scherp inzicht geeft in de maatschappij, worden zij een symbool van menselijkheid.

Zij die aan de goede kant van de welvaartsstreep zitten gaan zich afvragen: wat hebben wij eigenlijk voor maatschappij? Gebeurt dit onder onze ogen? Worden er werkelijk iedere week zoveel voedselpakketten uitgedeeld? Laten wij toe dat in onze door en door kapitalistische maatschappij zoveel mensen vallen voor de consumptie en hun budgetten ver te buiten gaan? Schulden maken?

Waijman verwijst naar Jesaja 53 en zegt zelfs, dat deze groepen de ware vertegenwoordigers van de mensheid zijn, zij worden ervaren als met goddelijke kracht begiftigd. Zij zouden in staat zijn om alles om te keren. De maatschappij op haar kop te zetten. Nou, ik denk dat wij zulke voorbeelden te over hebben. Wie heeft dat niet een beetje ook gevoeld toen de aanhangers van Pim Fortuyn vier jaar geleden zo'n groot aantal zetels haalden in de landelijke politiek? Zij waren in staat gebleken om alle verhoudingen in onze samenleving te verstoren. Hebben wij dat toen gedacht? Of ten aanzien van de moslimjongens? Zij zijn begiftigd met een goddelijke kracht...

Wie weet wie aan wiens kant staat. Wie zal dat beoordelen?

De bijbelse zendeling Paulus zei: 'Wat voor de wereld dwaas is, heeft God uitverkoren om de wijze te beschamen'. Of: 'Wat voor de wereld van geringe afkomst is, heeft God uitverkoren om het sterke te beschamen.' (1.Kor. 1:26-28)

De marginale spiritualiteit:

Marginaal is een dubbele positie. Je behoort tot een groep van aanzien: je woont tussen die groep, je hebt goede kansen, of een plek in de samenleving, een goede baan, maar door je afkomst ben je verbonden met groepen aan de onderkant van de samenleving.

Voorbeeld: de tweede generatie Marokkanen. Velen van hen hebben gestudeerd en gaan goed gekleed. Vrouwelijke kunstenaars met een erkende status, maar ze zijn vrouw en behoren tot de onderkant van de hiërarchie. De SP-politici, weinigen van hen komen uit een milieu waarin is gestudeerd of waar men het thuis heel goed had.

Deze mensen hebben een dubbele loyaliteit. Zij behoren zowel tot de onderkant, als tot de bovenkant. Voordeel is dat zij van binnenuit kritiek kunnen leveren op de bestaande machtsstructuren.

Voorbeelden, een bisschop die zelf uit het volk voortkomt, zien we vaak in Zuid-Amerikaanse staten; een klokkenluider in een bedrijf, een Marokkaanse wethouder in Amsterdam, de vrouwelijke Kamerleden van Groen Links. Zij houden de gewetens wakker van de machtigen die zich goed voelen in de machtsstructuren. In de kerkgeschiedenis: Franciscus en Clara, beiden kwamen ze uit rijke of adellijke families en kozen voor de armoedebeweging.

Met deze drie onderverdelingen van de spiritualiteit: de losmaking, de inferieure en de marginale spiritualiteit, ben je in staat om hele velden van spiritualiteit zichtbaar te maken. Ik denk dat dat ons niet zo snel lukt. De voorbeelden die ik eerder noemde zoals de vredesbeweging, de antiracisembeweging, de antikernwapenbeweging zijn voor ons makkelijk als spirituele bewegingen te herkennen, maar de Hofstadgroep? Is dat nu ook een spirituele beweging?

Door onszelf eerlijk zulke vragen te stellen, wordt ook onze wereld op zijn kop gezet.

Voorbeelden

Ik geef van elk van deze spiritualiteiten een voorbeeld uit de geschiedenis.

De inferieure. Daaronder rekent Waaijman onder andere de devotie. Die bestaat vooral in de katholieke kerk. Het kaarsjes aansteken bij een heiligenbeeld bijvoorbeeld. Maar dat behoort de laatste decennia ook bij allerlei andere groepen mensen. Protestanten steken kaarsjes aan, de New Age beweging werkt met kaarsjes, de Antroposofen. Kaarsen branden is een algemeen teken van spiritualiteit geworden van gelovigen en ongelovigen. Het symbool van het licht. En vraag maar eens wat het voor mensen betekent.

Zeker is dat deze vorm van devotie iets te maken heeft met het alledaagse leven. Het is een kenmerk daarvan. Met geboorte, met gezondheid, met onderlinge verhoudingen. In de voorbije eeuwen is devotie van het gewone volk door de 'clerus' vaak als dom en vulgair gezien. Er is een hele cultuur ontstaan binnen de katholieke traditie, maar ook in landen als India naar bidplaatsen, beelden, plekken die verbonden zijn met bepaalde gebedsrituelen. De kerk heeft altijd geprobeerd deze vormen van devotie onder controle te houden.

Feit is dat nu velen niet meer in de kerk komen, maar mensen wel deze vorm van devotie vasthouden. En wie beoordeelt wat waarde heeft?

Onder die inferieure spiritualiteit rekenen we ook de bevrijdingsspiritualiteiten volgens de indeling van Waaijman. Het lied van Mirjam, de zus van Mozes - tegen haar broer - in de woestijn, maar ook Jeanne d'Arc, ook de hedendaagse (+2003) Dorothee Sölle. Grappig. Die worden genoemd. En ik vroeg me af is het toevallig dat bij die inferieuren vooral vrouwen worden genoemd? Zij hebben geen toegang tot de machtsstructuren.

De marginale: In de bijbel: David met zijn steen tegen Goliath de reus van de Filistijnen; Elia tegen de religieuze desintegratie van het Noordrijk Israël. Elia's tijdgenoten vonden zijn analyse ontwrichtend. Maar later bleek dat hij gelijk had. Het volk Israël is aan de desintegratie ten onder gegaan en opgegaan in andere volken. Niet de staat Israël van nu.

Simeon de Dwaas, ca. 6^e eeuw na Christus. Maar ook de vlak voor de ondergang van Hitler, vermoorde theoloog Dietrich Bonhoeffer, betrokken bij de Bekennende Kirche, ook bij de ondergrondse strijd. Hij is in de gevangenis als lid van een zeer vooraanstaande familie en als theoloog tot het einde een zeer eenzame weg gegaan. Nu nog wordt er over hem gesproken en geschreven. Hij was in die tijd een zeer ‘aanstootgevende’ theoloog.

Marginalen zijn ook de ballingen, de ontheemden, de vereenzaamden.

Voorbeeld van deze tijd is ook: Dag Hammarskjöld, secretaris-generaal van de Verenigde Naties, in 1961 omgekomen bij een vliegtuigongeluk. Of was het een aanslag op zijn leven? Zijn leven bewoog zich in het spanningsveld van sociaal-politieke inzet en persoonlijke reflectie. Vanuit zijn religieuze inspiratie bedreef hij politiek. Iedereen is verrast na de vondst van het boekje ‘Merkstenen’ waaruit zijn spiritualiteit openbaar werd.

De martelaren. Dat betekent getuige zijn. Een martelaar legt met zijn leven getuigenis af van de heerschappij van Wezer tegenover een macht, die deze aanspraak van Wezer ontkent. Daarvan zijn veel voorbeelden in het Oude Testament en in de ‘tussentijd’. De Makkabeeën. De profeet Daniël.

In de begintijd van de Jezusbeweging zijn er voorbeelden, Stefanus, de christenvervolgingen door de Romeinen. Andere: het martelaarschap in de sjitische Islam, ook in hun eerste eeuwen, rond de 7^e en 8^e eeuw; de Jodenvervolgingen in Europa door de eeuwen heen; in het bijzonder in de 20^e eeuw; de martelaren van de derde wereld.

- 1) zij die sterven voor de zaak van menselijkheid en de armen;
- 2) zij die delen in het martelaarschap van een volk of meerdere volken;
- 3) de christelijke en de sociaal-religieuze realiteit zijn aan elkaar gewaagd en brengen elkaar aan het licht;
- 4) zij die sterven voor de gerechtigheid is de meest volkomen vorm van politieke heiligheid.